

**Російський фактор у розвитку громадянського протистояння
в козацькій Україні 1662—1663 рр.**

Результати Чуднівської кампанії спричинили суттєві зміни в конфігурації регіональної безпеки Центрально-Східної Європи. Чи не вперше за останні шість років, тобто по суті за весь час російсько-польської війни середини XVII ст., польське командування зуміло досягти такої вражаючої перемоги і тим самим перехопити в Москви стратегічну ініціативу ведення війни до своїх рук, адже заслуга польських військ у Конотопській пере-

мозі була досить символічною, а військова присутність в Україні — недостатньою, аби розвинути успіх. Тепер же, після розгрому армії російського воєводи В. Б. Шереметєва, військова присутність Москви в Україні була більш ніж скромною, а позиції Варшави — міцними як ніколи. Все вказувало на те, що привідний важіль регіональних процесів, згідно з розвитком подій, знаходиться в руках керівництва Речі Посполитої і саме офіційна Варшава найближчим часом буде визначати напрями регіонального розвитку.

Зразу ж після капітуляції армії В.Б. Шереметєва, 7 листопада 1660 р. польний гетьман коронний Є. Любомирський з більшою частиною коронних військ, що брали участь у Чуднівській кампанії, рушив у південно-східному напрямі вглиб України. На початку зими віддав наказ про розквартирування ввірених йому військ по всій Правобережній Україні, зробивши при цьому виняток лише для кількох міст³¹³.

Тим часом лівобережна козацька старшина, отримавши звістку про укладення Юрієм Хмельницьким угоди з польським королем, вирішила залишити тамтешню людність, серед якої були й російські залоги, вірною цареві. Царські воєводи двох найбільших форпостів Сіверщини (Чернігова та Ніжина) зразу ж привели населення до присяги на вірність Олексію Михайловичу. Щоправда, якщо в Чернігові ця процедура відбулася без будь-яких ексцесів³¹⁴, то в Ніжині виникли певні ускладнення. В описі справ “Тайного приказа” міститься відписка ніжинського воєводи князя С. Шаховського, де, зокрема, говориться: “...про наказного полковника про Романа Ракушку с войтами, и з бурмистры і со всею старшиною: бес полковникова-де відома великому государю креста целовать не хотят”³¹⁵. Ніжинський протопіп М. Филімонович у листі до царя від 29 жовтня 1660 р., виправдовуючи Р. Ракушку-Романовського, писав: “Здішній полковник наказній Романовскій видится же держится и міщан всіх збирал и со всіго уезду Ніжинского всі берутся кріпко при его царском величестві [...] И хотіли есмо, чтоб крест целовали, але впрод послали к полковнику Василью Золотаренку, спрашиваючися с ним, что он думает”³¹⁶. Оскільки В. Золотаренко “думав” і надалі залишатися під владою московського царя, конфлікт було залагоджено.

У бажаному для Москви напрямі повів справу й наказний гетьман Лівобережної України наказний полковник переяславський Я. Сомко³¹⁷, який уже на початку листопада закликав белгородського воєводу князя Г. Ромодановського, аби той “...з ратними людьми в черкаські міста йшов велелюдно для того, щоб в черкаських містах великими ратними людьми хитання залакати...”³¹⁸.

Коли в Москві стало відомо про укладення Ю. Хмельницьким угоди з коронними гетьманами, але ще не донеслася страшна звіст-

ка про чуднівську катастрофу В. Б. Шереметева, 8 листопада (с. с.) Кремль вислав в Україну спеціального гінця капітана Феокліста Сухотіна з царською грамотою до гетьмана та цілого Війська Запорозького, а також кілька приватних листів до козацької старшини. Інструкція зобов'язувала гінця якнайшвидше їхати до українського гетьмана на Правобережжя через Путивль, Ніжин і Переяслав, але не забувати і про збір розвідувальних даних про суспільно-політичні настрої в Україні та ставлення до політичного вибору Ю. Хмельницького як козацької старшини, так і черні з обох боків Дніпра. По прибутті Сухотін мав засвідчити приязнь царя щодо гетьмана та всього Війська Запорозького, детально змалювати картину російсько-українських взаємин з часів Б. Хмельницького, наголосити при цьому на вірності останнього складеній перед представниками Олексія Михайловича клятві, нагадати про зрадливість І. Виговського та недостойність дій козаків під Чудновом. Після цього гонець мав закликати гетьмана, старшину й козаків до перегляду своїх необдуманих рішень, оскільки лише під зверхністю православного монарха вони можуть сподіватися на звільнення їх “з-під ярма латинського”. Якщо ж гетьман і старшина опам'ятаються і повернуться “під високу руку” царя, усіх їх чекає царська ласка і вибачення провин, якщо ж ні — сувора кара³¹⁹.

Реляції Ф. Сухотіна про свої спостереження під час подорожі Україною переконують у вкрай неоднорідних і суперечливих тогочасних суспільних настроях, відсутності єдності в поглядах на дії гетьмана та його оточення. Зокрема, в Ніжинському полку переважна більшість населення висловлювала побоювання щодо можливого наступу поляків і їхніх союзників — татар. Очевидно, саме під впливом таких настроїв наказний полковник Р. Ракушка-Романовський за дорученням В. Золотаренка відправив до Сум листа князеві Г. Г. Ромодановському із закликом негайно прибути з військами до Ніжина для захисту від ворожого нападу³²⁰.

Від уважного ока царського посланця не заховалося й те, що і лубенський полковник Степан Шамлицький, “...і старшина, і козаки, і чернь хитаються, а говорять, хто буде в силі, того де і ми, черкаси...”, виберемо. А тому Ф. Сухотін, узагальнюючи власні спостереження, в посланні до Москви наголошував на тому, що коли Олексій Михайлович не відправить в Україну додаткові військові контингенти, “...з козаками буде недобре...”³²¹.

Ще більш непевно стали себе почувати царські воєводи в Україні тоді, коли на початку зими Ю. Хмельницький переправив на лівий берег Дніпра 5 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом П. Дорошенком. Наприкінці грудня 1660 р. — в січні 1661 р. правобережним козакам вдалося укріпитися в Зінькові, домогтися успіху в битвах з підрозділами воєводи стольника П. Скуратова, а невдовзі

захопити Ромни і підійти аж до Гадяча. Водночас польські та татарські війська вторглися в межі Прилуцького полку і так його спустошили, що, як доносили очевидці, “...мало вже чого цілого залишилося”. Полтавський полковник Федір Жученко, який підтримав зроблений Ю. Хмельницьким під Слободищем політичний вибір, узимку 1661 р. здійснив похід на Лівобережжя і доходив аж під Колонтаїв, Охтирку, Котельву та Камінне. Не обмежуючись суто мілітарними акціями, Ю. Хмельницький звернувся з універсалами до мешканців лівобережних міст і містечок, закликаючи їх повернутися до польського короля³²².

Похід П. Дорошенка та його агітаційні заходи (як впливає з листа Я. Сомка до Г. Г. Ромодановського) спричинили значне бродіння суспільних настроїв на Лівобережжі (наказний гетьман був переконаний, що позбутися його можна лише надіславши “великі ратні люди”) ³²³. Тогочасний охтирський полковник також інформував царську адміністрацію про те, що “...боровенські, недригайлівські, ольшанські та інших міст козаки, а також охтирські козаки, покинувши своїх жінок і дітей, таємно пішли за Дніпро у військо Юрія Хмельницького” ³²⁴.

Але розвинути досягнутий на початку зими успіх гетьманському урядові Ю. Хмельницького не вдалося. І головна причина цього крилася не стільки у військовій потузі промосковськи налаштованого лівобережного козацтва та силі російських гарнізонів, скільки в нестабільності ситуації на Правобережжі. Конфлікти, що раз-по-раз виникали між жовнірами коронного війська та місцевими козаками, міщанами та посполитими, дестабілізували ситуацію в краї. Позбавлені належних засобів для існування, жовніри часто вдавалися до насильницьких реквізицій продовольства та фуражу в населення, у дворах і помешканнях якого вони стояли на постої, чинили грабунки та розбій. Ще більше загострилася ситуація з настанням ранньої і вельми суворої зими 1660/61 р., що прийшла на зміну неврожайному літові та осені ³²⁵.

Успішно відбивши взимку та навесні 1661 р. наступ правобережних полків, підсилених коронними військами та кримською ордою, наказний гетьман Лівобережжя Яким Сомко спромігся схилити на бік царя південні лівобережні полки — Лубенський, Прилуцький і Миргородський, а згодом і Полтавський. Після цього, наприкінці квітня 1661 р., Сомко скликав в селі Бикові під Ніжином елекційну раду, аби отримати на ній санкцію лівобережного козацтва на закріплення за собою гетьманських повноважень, які восени 1660 р. отримав з рук гетьмана Ю. Хмельницького, завдячуючи належності до “клану Хмельницьких”. На раді більшість виборців підтримали кандидатуру Я. Сомка як претендента на гетьманство, тоді як представники одного з найбільших лівобережних полків — Ніжинського відстоювали кандидатуру свого полковника Василя (Васюти) Золотаренка.

Як можна зробити висновок з дій і заяв Я. Сомка та В. Золотаренка, політичні програми претендентів мало чим різнилися одна від одної. Обидва вони виступали за автономний статус Війська Запорозького під зверхністю московського царя. Майже тотожною була і їхня соціальна опора. Подібними — шляхи сходження на політичний Олімп (через родинну близькість до Б. Хмельницького). Тобто, в політичному плані Я. Сомко і В. Золотаренко не виступали політиками-антагоністами, в соціальному — представляли інтереси близьких за походженням регіональних еліт. Природа конфлікту крилася в особистих амбіціях претендентів, а також суперництві регіональних угруповань старшини Переяславщини та Сіверщини. Ще старший брат Васюти сіверський гетьман Іван Золотаренко висунув на чільні посади в старшинському корпусі сіверських полків своїх родичів, які перебували на них і на початку 1660-х рр.³²⁶

Пояснити феномен В. Золотаренка, якому підтримка лише одного полку дала змогу виступити всупереч волі решти, принаймні, 5–6 полків, неможливо, якщо знехтувати інформацією М. Костомарова про те, що навесні 1661 р. за спиною ніжинського полковника стояв не хто інший, як ніжинський протопіп Максим Филімонович³²⁷, політичні акції якого (особливо в очах Москви) в цей час стрімко пішли вгору. Дійсно, о. Максим уже здавна перебував у досить дружніх взаєминах з родиною Золотаренків. У 1654 р. він супроводжував старшого з братів — Івана в його поході на білоруські землі, і, згідно з гіпотезою М. Грушевського, там перейнявся не лише душевним спокоєм сіверського гетьмана, а й входив до складу його політичного штабу, більше того — мав значний вплив на формування намірів і тактичних планів чільного козацького зверхника³²⁸. Саме під час Білоруського походу протопіп зумів налагодити тісні контакти з московськими політиками, засвідчити свою безмірну відданість Олексію Михайловичу і стати *persona grata* в Москві. Ще більше о. Максим зміцнив свої позиції в придворних колах під час подій, пов'язаних з антигетьманським повстанням на Лівобережжі 1659 р. та його активним схиланням лівобережних мешканців на бік московського монарха. Після цього, згідно з твердженням відомого дослідника історії церкви і, зокрема, історії взаємин українського духовенства з урядом Олексія Михайловича — В. Ейнгорна, ніжинський протопіп стає “вухами й очима” російського уряду в Україні³²⁹.

На початку 1661 р., аби нейтралізувати вплив на Лівобережжя владики Діонісія Балабана, який зарекомендував себе противником Москви, уряд Олексія Михайловича вдається до досить рішучого, але й значною мірою ризикованого, з огляду на негативну реакцію українського та вселенського православного духовенства, кроку — 4 травня (с. с.) 1661 р. митрополит Крутицький Пітірим (тодішній

виконувач обов'язків місцеблюстителя патріаршого престолу) висвячує ніжинського протопопа Максима Филимоновича під іменем Мефодій на єпископа Мстиславського й Оршанського та проголошує місцеблюстителем Київської митрополії.

Висвячення М. Филимоновича в Москві на єпископську кафедру, що належала до Київської митрополії, було неканонічним з багатьох причин. По-перше, Київська митрополія перебувала під благословенням не Московського, а Константинопольського патріарха; по-друге, на землях Київської митрополії дотримувався принцип не призначення на вакантні кафедри, а вільної елекції. Але, як досить виразно проступає з тексту грамоти московського царя до константинопольського владики, де містилися виправдання цього неканонічного кроку, політичні мотиви мали для Москви настільки важливе значення, що заступало собою будь-які канонічні норми: згідно з твердженням Олексія Михайловича, українські інтереси, а насправді — інтереси російської політики в Україні, вимагали посвячення на єпископство місцевого клірика, котрий міг би козаків “на істину направити”³³⁰.

Зважаючи на заангажованість місцеблюстителя політичними справами, було взято курс на створення для України нового духовного лідера, вплив якого б поширювався і на політичні процеси. Як справедливо зазначає з цього приводу російський історик другої половини XIX ст. Г. Ф. Карпов, уряд Олексія Михайловича придумав для України свого патріарха Никона³³¹.

Повернувшись з Москви в Україну, Мефодій повів себе так, як і належало особі, яка користувалася повною довірою царя: не лише козацька старшина писала й доповідала йому про різні політичні й військові справи, а й царські воєводи інформували “великого господина преосвященного” про свої клопоти і вчинки. Перебравши до своїх рук управління Київською митрополією від Л. Барановича в першій половині липня 1661 р., новий місцеблюститель постарався усунути від участі в політичному житті представників чорного духовенства, наблизивши до себе і до Москви протопопів С. Адамовича, В. Бабського, Г. Бутовича (представники білого духовенства), яким довіряв вповні³³².

Зважаючи на ту обставину, що процес творення “українського Никона” відбувся одночасно з діями Я. Сомка щодо реалізації своїх амбітних намірів, було б доречно вважати, що саме закулісні інтриги М. Филимоновича спочатку підштовхнули Васюту до проголошення себе на гетьманство, як це вважав М. Костомаров, а згодом — переконали Москву не визнавати гетьманських повноважень Я. Сомка, аби тим самим надати особливого статусу місцеблюстителю в суспільно-політичному житті Лівобережжя. Однак все ж більшу вагу в ігноруванні Москвою гетьманських претензій переяславського полковника в середині 1661 р., на наш погляд, мали по-

голоски щодо можливості повернення Ю. Хмельницького під зверхність царя, що вельми багато важило в політичних розрахунках царського оточення. У Москві надавали важливого значення надісланому Юрієм листа через свого посланця Михайла Суличенка, в якому він виправдовував свої дії осені 1660 р. винятково тиском з боку правобережних полковників, а також висловлював намір повернутися під царську зверхність. Відправляючи в Україну наприкінці червня 1661 р. стольника Ф. Протасєєва, російський уряд наказував йому схилити Я. Сомка до того, аби він переконав свого племінника в царській милості та гарантував прощення усіх попередніх провин, пожалування Хмельниченка “містечком Гадячем з усіма до цього належностями, як перед тим володів батько його...”³³³.

Прибічники єпископа Мефодія — протопопи С. Адамович і Г. Бутович — також радили московському керівництву не поспішати з гетьманською елекцією на Лівобережжі і не передавати гетьманську булаву жодному з претендентів, а чекати повернення “на шлях істини” Ю. Хмельницького разом із правобережними козаками — “...авося де поверніться під його великого государя високу руку і Юрась Хмельницький і з Задніпровськими черкаси...”. Вибори ж на гетьманство Я. Сомка чи В. Золотаренка, на думку духовних осіб, могли спричинити “...на обидва боки [...] замішання...”³³⁴.

Заради справедливості варто зазначити, що значні “замішання” на Лівобережжі могли спричинити не лише гетьманські вибори. Вони там, власне, вже були. Причому, недовіра й міжетнічна ворожнеча, що спалахнула між “москалями” й “черкасами” внаслідок осінньої кампанії 1660 р. та її безславного завершення, в наступному році отримала значне “економічне підживлення” у вигляді конфліктів через використання царськими ратниками в Україні маловартісних мідних грошей як засіб платежу за продовольство і фураж. Не бажаючи бути ошуканим, місцеве населення відмовлялося продавати російським військам необхідні їм продукти, а відчуття голоду і наявність зброї штовхало останніх до насильницьких реквізицій, грабунків і навіть убивств. Зокрема, на таку лінію поведінки царських ратників скаржився в середині червня 1661 р. архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель у листі до Олексія Михайловича, стверджуючи, що “...за наказом начальних людей своїх, ратні люди [...] не для взяття кормів хлібних, але лише для здобуття скарбів й інших пожитків...” напали на вотчини і хутори, що належать святій київській обителі — містечко Іванків, села Михайлівку, Булдаївку і Богдани, залишивши після себе “...церкви зруйновані, престоли перекинуті. Таїнства священні з посудин викинуті, священники роздягнуті, інші, за шиї зв’язані, биті, порубані, а деякі і на смерть забиті і піддані наші від [...] пожитків своїх розорені і деякі замучені і попечені, а іншим руки і ноги відрублені, інші ж на смерть забиті...”³³⁵.

По поверненні з Москви єпископ Мефодій був змушений звертатися до переяславського воєводи князя В. Волконського з вимогою, аби той припинив своєю владою насильства, які чинять його підлеглі місцевому люду — “...на козацькі [двори] насильно стають, і багато хат палять, і з сіл будинки вивозять, і багато їм образ чинять...”. Владика наголошував на тому, що саме через подібні насильства з боку польських жовнірів “...у них битва розпочалася...”³³⁶.

Київський воєвода стольник І. І. Чаадаєв у донесенні в Москву від 4 липня 1661 р. (с. с.) звинувачував свого товариша воєводу князя Ю. М. Баратинського в різного роду насильствах над місцевим населенням, у тому числі й колишнім полковником київським москвофілом В. Дворецьким, який 26 травня (с. с.) тільки-но вийшов з полону, роздобувши заразом цінні розвідувальні дані про зносини польського короля з кримським ханом і австрійським цісарем. Стверджуючи, що своїми діями Баратинський відштовхнув від Москви навіть тих українських обивателів, які раніше царю “служили і добра бажали”³³⁷.

Варто зазначити, що конфлікт Баратинського з Чаадаєвим не був явищем унікальним для ситуації, що панувала на початку 1660-х рр. на Лівобережжі взагалі та в стані російського війська зокрема. В умовах загальної деморалізації і розповсюдження анархії й отаманства царські воєводи в Україні пересварилися один з одним і закидали Москву скаргами на протиправні дії своїх опонентів. Так, ще один київський воєвода І. О. Ржевський доносив на своїх товаришів воєводу О. Мещерінова та приказного дяка Т. Савлукова, дяк І. Песков — на воєводу В. Волконського, останній на воєводу І. І. Чаадаєва тощо. І. О. Ржевський в листах до царя вельми непривабливо змальовував єпископа Мефодія, закидаючи йому і нерозсудливість, і злобу. Крім того, воєводи не раз доносили на наказного гетьмана Я. Сомка, закликаючи уряд Олексія Михайловича негайно збільшити військову присутність в Україні, застерігаючи, що в разі відмови той (Сомко) неодмінно зрадить³³⁸. Непевність царського оточення щодо перспектив розвитку ситуації на Лівобережжі додатково посилювали обопільні доноси вищої козацької старшини один на одного: Я. Сомка на В. Золотаренка, І. Сірка та І. Брюховецького на Я. Сомка³³⁹.

Цілком логічно, що за такої непевної суспільно-політичної обстановки уряд Олексія Михайловича в середині 1661 р. витримує досить тривалу паузу в українських справах, не визнаючи при цьому результатів Биківської елекційної ради та не поспішаючи форсувати елекційний процес взагалі. Пріоритетним завданням російської політики в Україні на той час стає здобуття політичного реваншу на Правобережжі шляхом повернення під “високу царську руку” гетьмана Юрія Хмельницького та всього Війська Запорозького.

Тимчасове політичне керівництво краєм мав забезпечити цілком надійний єпископ Мефодій, на якого покладалося й завдання навернення правобережних козаків на “шлях істини”. Саме з цією метою влітку 1661 р. місцеблюстителю чинить енергійні спроби зав’язати дружні стосунки з Ю. Хмельницьким, заохочуючи до цієї справи намісника Софійського монастиря Гавриїла Олешковича — в недалекому минулому наставника тоді ще гетьманича під час його навчання в Києво-Могилянській академії. Ще одного духовного лідера України архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля залучає до переговорів з гетьманом війська Запорозького московське керівництво³⁴⁰. Позитивне завершення задуманого Москвою плану повинно було не лише допомогти досягненню рваншу в боротьбі з Річчю Посполитою, а й стабілізувати ситуацію на Лівобережжі та зняти питання політичного лідерства в краї.

Козацька еліта Лівобережної України, хоч на перший погляд ніби й підтримувала наміри Москви та православного духовенства, насправді ж, як уже зазначалося вище, не припиняла з’ясовувати між собою стосунки та дискредитувати в очах московського керівництва своїх суперників. Робилося це з метою використання часу, аби зміцнитися політично й закріпити за собою елітарне становище в краї в умовах, коли стара еліта — шляхта та “старовинне” козацтво — виявилася в переважній своїй більшості усунута від участі в цих міжкланових розборах. Вельми показовим щодо цього є спостереження московського дяка І. Пескова, який восени 1661 р. інформував Москву: “...нині на цьому боці Дніпра *старих добрих козаків* (виділено нами. — В. Г.) немає, і кращі хто в них наказні полковники втікачі із-за Дніпра: Пилипець Уманець з братом Васютою, та Зражевський й інші ж такі”. З усього цього І. Песков робить логічний висновок: “А нині гетьману і бути не має біля чого”³⁴¹. Протилежної позиції дотримувалося новонароджене задніпровське панство, яке факт свого політичного лідерства в краї прагнуло закріпити правовою легітимацією.

З плином часу шанси на політичне вирішення проблеми належності Правобережжя до сфери впливу Москви невпинно маліли, оскільки на кінець літа дедалі очевиднішою ставала загроза військового виступу Ю. Хмельницького спільно з поляками та татарами на Задніпров’я. Однак це не додавало шансів Я. Сомку на успіх у боротьбі за булаву лівобережного гетьмана. В другій половині року конкуренти в боротьбі за пальму першості в Україні звинувачують наказного гетьмана в “неминучій думі” завдати “...велику шкоду цілості всього православя [...] до решти [...] народ наш малоросійський загубити, зносячись заодно з безбожним зрадником з Хмельницьким”³⁴². Особливу активність у дискредитації Я. Сомка виявляє кошовий отаман Іван Брюховецький, який “розкриває” його наміри

перед белгородським воєводою князем Г. Г. Ромодановським, полковником царської армії Г. Косаговым. Прибувши до Києва, аби добути тут необхідні для січового товариства припаси та зброю, кошовий зустрічається з місцеблюстителем митрополичої кафедри і переконує його в тому, що Я. Сомкові не можна довіряти, оскільки він готує зраду³⁴³. Цілком імовірно, що й київський воєвода князь Ф. Ф. Куракін, доносячи в Москву 21 вересня (с. с.) 1661 р. на Я. Сомка, котрий нібито закликав Ю. Хмельницького, "...щоб татаровя йшли на цей бік Дніпра..."³⁴⁴, джерелом інформації мав якраз Івана Мартиновича, який, проголосивши себе "запорозьким (кошовим) гетьманом", активно втручається в переделекційну боротьбу на Лівобережжі³⁴⁵.

В основі конфлікту, навколо якого на початку 1660-х рр. розгорілися політичні баталії на Лівобережжі, лежав черговий перерозподіл чільних місць на політичному Олімпі козацької України. На високі посади (за відсутності "старовинного" козацтва та покозаченої шляхти, що в переважній своїй масі залишалися з Юрієм Хмельницьким) претендували, з одного боку, ошляхетнена (за способом життя) козацька старшина Лівобережжя, яка зуміла в роки революції не лише пробитися на горішні шаблі службової ієрархії Війська Запорозького (принаймні, місця "другого ешелону" належали їй), а й на порівняно спокійних теренах Задніпров'я зібрати певний майновий статок, а з іншого, — старшина запорозька, яка досягти цього не зуміла через різні причини, але поки що й не розпрощалася з мріями надолужити втрачене, побудувавши свою політику на невдоволенні козацьких мас швидким збагаченням їхніх учорашніх бойових побратимів.

Втрутившись у боротьбу за політичне лідерство на Лівобережжі, Брюховецький не обмежується самою лише дискредитацією свого супротивника, а й вдається до вельми вдалого, з огляду на нагальні потреби його політичної гри, ходу, а саме: висловлюється за те, аби в Україні взагалі було ліквідовано інститут гетьманства, а управління краєм було довірено кому-небудь з московських вельмож, хоч би царському окольничому князеві Ф. М. Ртищеву: "...нам не про гетьманство треба піклуватися, тільки про князя малоросійського від його царської величності, на те князівство бажаю Федора Михайловича мати, щоб порядок ліпший був і бережіння..."³⁴⁶.

Варто зауважити, що пропозиція І. Брюховецького стосовно передачі управління Україною Ф. М. Ртищеву в тактичному плані була досить вдалою, бо, по-перше, демонструвала політичну безкорисливість запорозького лідера, а по-друге, обіцяла непогані політичні перспективи місцеблюстителю, оскільки саме цей окольничий царя перебував у близьких стосунках з українським духовенством і захищав його інтереси при дворі Олексія Михайловича³⁴⁷.

Тим часом Я. Сомко, прагнучи зміцнити своє політичне становище, на 14 квітня (с. с.) скликав лівобережну старшину до Козельця для проведення елекційної ради. На раді, на яку з'їхалися полковники "...не з багатьма людьми, чоловік по десять маючи"³⁴⁸, наказний гетьман домігся від старшини проголошення себе повноправним регіментарем. До Козельця було запрошено й місцеблюстителя Київської митрополії, але не допущено представників царської адміністрації. Зважаючи на дану обставину, єпископ Мефодій закликав старшину не поспішати з проведенням елекції, але, врешті-решт, під тиском Я. Сомка та його прибічників скріпив результати виборів святковим богослужінням у місцевому соборі.

Таким чином, у разі проведення виборів на раді в Козельці, місія царського представника (чи представників) в елекційному процесі зводилася б до передачі булави і прапора вже обраному до його приїзду гетьманові. Відсутність московських бояр на раді була трактована єпископом Мефодієм, а згодом і урядом Олексія Михайловича, як ознака нелегітимності вибору Я. Сомка на гетьманство. Аналогічну думку відстоювали російські історики С. Соловйов та В. Ейнгорн³⁴⁹. Але коли не зважати на відсутність царських повноважних представників, з формально-правового боку вибори, що відбулися в Козельці, були абсолютно правомірними. Адже ні в угоді Війська Запорозького з царем 1654 р., ні навіть у її зміненому варіанті 1659 р. та "Нових статтях Ю. Хмельницького" 1659 р. не містилося положень, які б обмежували прерогативи української сторони в питанні гетьманської елекції без обов'язкової участі російського представника в роботі елекційної ради. Згідно з договором 1654 р., Військо Запорозьке володіло правом "...обирати гетьмана за давніми звичаями, самим між себе, а кого гетьманом оберуть і про того писати нам, великому государю..."³⁵⁰. У сфальсифікованому варіанті "Прежних статей Б. Хмельницького" в редакції 1659 р. прерогативи Війська Запорозького в елекційній практиці порушувалися тим, що відтепер новообраний регіментар повинен був їхати до царя "...бачити його царські пресвітлі очі...", і вже на Москві цар мав "...пожалувати гетьмана по чину: булаву і прапор і на гетьманство свою государеву жалуваную грамоту дати йому наказе..."³⁵¹. У "Нових статтях" будь-яких інших уточнень у виборчу процедуру не містилося. Тобто, присутність представників уряду Олексія Михайловича на виборчій раді диктувалася не правовими нормами, що регулювали політичні стосунки Війська Запорозького з московським монархом, а лише побажаннями козацької старшини, передовсім Я. Сомка та В. Золотаренка, спроби яких вирішити елекційні проблеми навесні 1661 р. успіхом не увінчалися.

Козелецькі події вказували на те, що Я. Сомко та старшина, яка була на той час його головною опорою, повели справу таким чином,

аби зміцнити гетьманський провід, обмежити втручання російської адміністрації, не допустити запорожців до вирішення справ, що стосувалися устрою та політики лівобережного Козацького Гетьманату.

Зразу ж після обрання на гетьманство Я. Сомко поставив перед учасниками ради вимогу, аби всі полковники на письмі зобов'язалися виконувати волю гетьмана. В тому випадку, коли хто-небудь з них наважився б виявити непослух своєму регіментареві, останній (за згодою з іншими полковниками) отримував би право карати свавільника на смерть, не ставлячи при цьому до відома царя³⁵².

Отже, навесні 1662 р. Я. Сомко та його оточення прагнули повернутися до ситуації, яка існувала до жовтня 1659 р., тобто часу нав'язання О. М. Трубецьким нових договірних умов урядові Ю. Хмельницького. Прикметно, що вимоги до посилення гетьманської влади, поставлені на раді в Козельці щойно обраним регіментарем, за своєю суттю повторювали ті, які старшина, що згрупувалася восени 1659 р. навколо особи Ю. Хмельницького, висувала напередодні проведення генеральної ради в Переяславі в Жердівських статтях³⁵³.

Незалежність позиції лівобережного гетьмана досить виразно демонструвала і його політика в економіці. Зокрема, на Козелецькій раді піднімалося й таке вкрай важливе питання тогочасного господарського життя краю, як обіг на його теренах російських мідних грошей. Як відомо, впровадження урядом Олексія Михайловича маловартісних мідних грошей спровокувало бунти в Москві, тож російське керівництво планувало за їх допомогою вести розрахунки за отримані на Лівобережжі царськими ратниками провіант і фураж. Посланець Я. Сомка до Москви протопіп В. Бабський стверджував у Посольському приказі, що ініціаторами обговорення цього питання на раді виступили старшини ніжинського полковника В. Золотаренка. Переяславці ж, навпаки, заявляли про свою готовність вірно служити цареві навіть у тому випадку, коли він буде жалувати їх грішми, зробленими із шкіри (хоч саме козаки Я. Сомка три тижні по тому відмовилися отримувати царську платню мідними монетами). Вже згадуваний раніше дяк Посольського приказу І. Песков також доносив у Москву, що Я. Сомко, як тільки "...учинив себе гетьманом [...] дурість свою показав і наказав, щоб в усіх містечках мідних грошей не брали і не торгували ними..."³⁵⁴.

"Дурість" гетьмана, з точки зору офіційної Москви, не обмежувалася лише цим. Ще в переддень Козелецької ради Я. Сомко в листі до белгородського воєводи князя Г. Г. Ромодановського (добре відомого в Україні своїм владолобством ще з червня 1658 р., коли саме його похід на Лівобережжя прискорив оформлення гетьманом І. Виговським підданства польському королю) в досить категоричній формі поставив вимогу: "...з Гадяча і з інших міст воєвод вивести..."³⁵⁵.

Як зауважує з цього приводу В. Ейнгорн, князь, “звичайно ж”, не звернув увагу на вимогу козацького зверхника і воєвод з Гадяча та інших місць, де їхнє перебування не було передбачене угодою 1659 р., не вивів³⁵⁶. Але вже три тижні по тому, 11 травня 1662 р. (с. с.), єпископ Мефодій інформував ніжинського воєводу князя С. Шаховського про те, що з Гадяча, Зінькова, Груні та деяких інших лівобережних містечок козаки вигнали царських ратників на чолі з воєводами³⁵⁷.

Але Я. Сомко, взявши різку тональність у стосунках з російською адміністрацією, явно недостатньо подбав про підтримку своїх дій всередині України, зокрема в середовищі козацької старшини. На відміну від одного із своїх попередників — гетьмана І. Виговського, котрий, як уже зазначалося вище, перед початком боротьби з царським урядом за автономію Козацького Гетьманату восени 1657 р. на Корсунській раді обіцяв старшині допустити її до вирішення найважливіших соціально-політичних проблем, Я. Сомко спробував негайно вжити заходів, аби зміцнити гетьманську владу та натомість подолати старшинське свавілля. Зважаючи на стан тогочасної дисципліни у Війську Запорозькому, поглиблення централізму в розвитку політичних процесів, посилення проявів отаманства та анархії, кроки новообраного гетьмана були вельми необхідні, але вони неминуче провокували спротив тих, проти кого були спрямовані — заслужених козацьких полковників. Саме тому один з найбільш впливових лівобережних старшин чернігівський полковник Оникій Силич (полковий уряд посів ще в 1657 р., брав активну участь у повстанні проти гетьмана І. Виговського в серпні—вересні 1659 р., за що в жовтні 1659 р. отримав охоронну грамоту царя і був виведений з-під карної влади гетьмана) ще під час Козелецької ради демонстрував своє невдоволення діями Я. Сомка, а після від'їзду з Козельця відправив єпископу Мефодію листа, в якому засуджував поведінку гетьмана³⁵⁸. Виразно антигетьманську позицію зайняв ніжинський полковник Василь Золотаренко. Повернувшись з елекційної ради, він заявив, що Я. Сомко силою заволодів гетьманською булавою, а тому не буде виконувати його накази³⁵⁹.

Місцєблюститєль Київської митрополії, відправивши до Москви повідомлення про перебіг Козелецької ради, звертав увагу на компрометуючі Я. Сомка епізоди її проведення та, зрештою, рекомендував урядові Олексія Михайловича результати виборів визнати недійсними, гетьманського звання за переяславським полковником не підтверджувати, оскільки той своїми “свавіллями” і “насильством” вочевидь показав, що від нього можна чекати чого завгодно, навіть найгіршого. Крім того, місцєблюститєль просив якнайшвидше прислати в Україну уповноваженого царського боярина для проведення “справжньої” елекційної ради³⁶⁰. Одночасно

Мефодій проінформував про перебіг ради царських воєвод, що несли службу в лівобережних містах, та порадив їм жити “з острахом”, оскільки від Я. Сомка тепер можна чекати “злого”³⁶¹. В. Золотаренко також відправив листа до Москви, в якому застерігав оточення Олексія Михайловича, що результати козелецьких подій можуть мати негативні наслідки³⁶².

Крім непорозумінь з царськими воєводами, тривогу в оточенні Олексія Михайловича, очевидно, викликали й заяви Я. Сомка стосовно його бачення моделі взаємовідносин Війська Запорозького з царем. Будучи прибічником сильної гетьманської влади та приборкання у Війську не лише охлократичних настроїв, а й реальних проявів старшинської олігархії, гетьман ще в середині 1661 р. в розмові з піддячим Приказу таємних справ Ю. Никифоровим указував на необхідність того, щоб гетьман “...під рукою великого государя будучи в підданстві...”, над полковниками мав владу (“быти владательным”), а не так, як про те написано в попередніх статтях, тобто в угоді 1659 р.³⁶³ Оскільки розмова з Ю. Никифоровим точилася навколо проблеми повернення Ю. Хмельницького в підданство царя, можна дійти висновку, що Я. Сомко, ставлячи вимогу про денонсацію окремих положень Переяславських статей 1659 р., мав на меті не розширення власних прерогатив, а зміцнення гетьманської влади взагалі. Отож, виходячи з цього, з впевненістю можна стверджувати, що авторитарна модель побудови Козацького Гетьманату була одним із наріжних каменів політичного світогляду гетьмана.

Деталізуючи своє бачення цієї важливої проблеми, Я. Сомко пропонував відмінити передбачений угодою 1659 р. судовий імунітет окремих козацьких старшин, а також застерегти неможливість зносити полковників з царем “мимо гетмана”. Висловлювалася думка і про необхідність запровадження інституту постійного царського представника при гетьманові, аби регіментар міг оперативно приборкувати будь-які прояви свавільних дій з боку окремих полковників. А коли б хто не бажав втихомирюватися — карати його на смерть, “...а дивлячись на те, іншим не кортіло...”³⁶⁴. Політичні погляди старшини підтверджувалися його пропозицією щодо побудови на Запорожжі фортеці й розміщення в ній 10 тис. царських ратників разом з артилерією. Цим самим, на думку Я. Сомка, було б вирішено зразу кілька завдань: 1) “закрито” татарські орди в Криму; 2) ліквідовано небезпеку виникнення заворушень на Січі (“...Запорожжя де буде кріпко...”); 3) гарантовано безпеку російським військам, дислокованим у лівобережних містах³⁶⁵.

За період, що минув з моменту зустрічі Я. Сомка з Ю. Никифоровим, політичні погляди гетьмана не зазнали суттєвих змін. Як і раніше, він виступає за розбудову стосунків Війська Запорозького з московським монархом на основі угоди 1659 р., але з внесенням до неї певних змін: “...пункти де і привілеї і ті добрі, на чому Юрася

Хмельницького обирали, тільки лишень їх затвердити кріпко [...] а тільки де в Юрасевих пунктах поганого що написано, гетьману не вільно за вину карати на горло, те де потрібно відмінити; добре б полковник від гетьмана страх мав, за наказом б де завгодно стояв і помирав...”³⁶⁶.

Отже, Я. Сомко в питанні стосунків Війська Запорозького з царем виступав за чітке дотримання принципу васальних взаємин, які б здійснювалися винятково за гетьманським посередництвом. Тобто, в тому варіанті, як це пропонувалося в Жердівському проекті 1659 р., але було відкинуто в “Нових статях Ю. Хмельницького”.

У сфері соціальних відносин гетьман відстоював необхідність підтвердження прав і привілеїв козацтва з одночасним упорядкуванням міжстанових взаємин: на весну пропонувалося “...козаки [...] по своїм реєстрам переписати, а селяни собі переписані будуть; реєстрові козаки стануть государеві служити, а з селян стануть збирати государеву казну і хлібні запаси...”. Необхідність соціальної структуризації суспільства Я. Сомко обґрунтовував тим, що “...нині [...] в тій уособиці [...] все пропадає: називаються всі козаками, на службу не йдуть, а государеві казни не платять ні же; а як неприязель наступає, і козаки старі реєстрові чимало не хочуть государю служити і міщани не хочуть податків платити, в ту пору бігають в Запороги, та лише на себе рибу ловлять, а кажуть, начебто супроти ворога ходили”³⁶⁷.

Звичайно ж, у стратегічному плані міркування гетьмана щодо соціальної структуризації Козацького Гетьманату були абсолютно співзвучні намірам московського керівництва — недаремно ж ще влітку 1654 р. уряд Олексія Михайловича наполягав на впорядкуванні козацького компуту³⁶⁸. Однак у конкретних соціополітичних умовах початку 1663 р. соціальні вимоги Я. Сомка були тісно пов’язані з політикою і свідчили про його бажання уникнути проведення елекційної “чорної” ради в тому вигляді, як цього прагнули І. Брюховецький і ті, хто підтримував його в Україні та Москві, тобто з допущенням до елекційного процесу не лише рядового козацтва, а й декласованих елементів із середовища селян і міщан.

На тлі таких досить принципових політичних вимог Я. Сомка програмні положення іншого претендента на гетьманство — І. Брюховецького, викладені в розмові з Ф. Лодиженським, були абсолютно лояльними і більш ніж поміркованими. Так, кошовий гетьман обіцяв після проведення “повної чорної ради” всі прибутки, які до цього часу йшли на гетьмана, полковників і старшин, спрямувати в царську скарбницю, а звідти — на платню царським ратникам³⁶⁹. Варто зазначити, що цей, поза всяким сумнівом, вельми вдалий популістський хід Івана Мартиновича не був новим для зими 1663 р. Принаймні, як можна зробити висновок з пізнішої заяви єпископа Мефодія, вже восени 1662 р. під час таємних нарад з міс-

цеблустителем у Гадячі претендент на гетьманство начебто пообіцяв у разі оволодіння ним гетьманськими клейнодами відмовитися від прибутків на користь царської скарбниці³⁷⁰.

Особливо варто наголосити на тому, що відмова кошового гетьмана від збирання податків і різного роду поборів не була локальною поступкою суверену, а свідчила про його принципове бачення характеру взаємовідносин Війська Запорозького та російського монарха. Адже І. Брюховецький декларував необхідність відмови гетьманського уряду не лише від отримання прибутків, а й взагалі від претензій на політичну зверхність у суспільстві: “А у Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби король кому на котресь місце привілей дасть, тим [...] по привілеям королівським і володіли...”³⁷¹. З контексту розмови випливало, що головний результат багатолітньої боротьби козацтва кошовий гетьман вбачав лише у зміні суверена — володільницькі права польського короля мали перейти тепер до російського царя. Зрозуміло, що саме так тлумачили зміст подій і в Москві, а тому й політичні акції Івана Мартиновича в приказних палатах “білокам’яної” після таких заяв зросли.

За таких обставин Москва остаточно втрачає довіру до Я. Сомка і робить ставку на його опонента І. Брюховецького. Варто було кошовому гетьману та місцєблустителю лише натякнути царським представникам в Україні, що вони побоюються їхати до Ніжина через загрозу нападу з боку вірних Я. Сомкові козаків, як їм було виділено для охорони загін царських ратників³⁷². Навіть сам Олексій Михайлович робить висновок стосовно ненадійності Я. Сомка та водночас вірності І. Брюховецького. Так, у листі до воєводи белгородського Г. Г. Ромодановського монарх наказує “...берегти накріпко, щоб Брюховецького не втратити, а він насправді вірний...”³⁷³.

Позиція московського керівництва щодо визначення пріоритетів власних інтересів на Лівобережжі та, зокрема, власних симпатій до учасників елекційного процесу робила результати виборів доволі прогнозованими: в разі виходу ситуації з-під контролю царського представника інструкція надавала йому повноваження призупинити проведення ради аж до моменту отримання з Москви додаткових рекомендацій.

Проте потреби в цьому не виникло. Як відомо, “чорна” рада під Ніжином 17–18 червня 1663 р. (с. с.) хоч і проходила доволі бурхливо й драматично, все ж її розв’язка вповні задовольняла московське керівництво. Булава лівобережного правителя перейшла до рук бажаного кандидата — Івана Мартиновича Брюховецького, а його опонентів — Я. Сомка, В. Золотаренка,

О. Силича, О. Щуровського та інших не лише скинуто з полковництва, а й ув'язнено, що давало змогу сподіватися на мирне перебирання новообраним гетьманом влади до своїх рук.